

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ БИРГЕЛКИЛИ ҚУРАМЛЫ ДӘНЕКЕРСИЗ ҚОСПА ГӘПТЕРДИҢ
ТЕКСТТЕ ЖАЙЛАСЫҰЫ БОЙЫНША ФУНКЦИОНАЛ ТИПТЕРІ**

Халмуратов Тажетдин Жумашевич – филология ғилимдері кандидаты, доцент

tajetdinkhalmuratov@gmail.com

Әжанияз атындағы Нәкіс мемлекеттік педагогикалық институты

**ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ТИПЫ БЕССОЮЗНЫХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ОДНОРОДНОГО
СОСТАВА В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ ПО ИХ РАСПОЛОЖЕНИЮ В ТЕКСТЕ**

Халмуратов Тажетдин Жумашевич – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажанияза

**FUNCTIONAL TYPES OF UNCONNECTED COMPLEX SENTENCES OF HOMOGENEOUS
COMPOSITION IN KARAKALPAK LANGUAGE BY THEIR LOCATION IN THE TEXT**

Khalmuratov Tajetdin Jumashevich – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сұзлар: бөговчисиз мураккаб жумлалар, қарақалпақ тили, матндаги БМЖнинг ишлаш шартлари.

Резюме. Мақола матнда қарақалпақ тилининг бир хил таркибдаги бирикмасиз мураккаб жумлаларнинг функционал турларини кўриб чиқишга бағишланган.

Ключевые слова: бессоюзные сложные предложения, каракалпакский язык, условия функционирования БСП в тексте.

Резюме. Статья посвящена рассмотрению функциональных типов бессоюзных сложных предложений однородного состава каракалпакского языка в тексте.

Key words: complex sentences without conjunctions, Karakalpak language, conditions for the functioning of complex sentences without conjunctions in the text.

Summary. The article is devoted to the consideration of functional types of unmarked compound sentences of homogeneous composition in the Karakalpak language in the text.

Кирисиў. Биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер (БҚДҚГ) ҳәзирги қарақалпақ тил әмелиятында салыстырмалы түрде сийрек қолланылады. Соның ушында олар узақ ўақыт тил илиминде шекленген лингвистикалық мысаллар түринде белгили болып келген (әсиресе биргелкили курамлы ДҚГлер уксаған синтаксислик курамлар дыққат талап ететугын мысалларды есапламағанда, бирақ бул курамлар қарақалпақ тил билими менен шуғылланыўшы илимпазлардың нәзерин өзине аўдармаған еди). Бизин ойлаўымызша, усы себеплерге байланыслы биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер өзине тән кәсийетлерге ийе гәп сыпатында илимпазлардың арнаўлы түрдеги изертлеўлеринен шетте қалып, жетерли дәрежеде үйренилмеген.

Атап айтатуғын болсақ, биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер тийкарынан өзине тән семантикалық-грамматикалық ҳәм коммуникатив-функционаллық кәсийетлерине бола барлық түрдеги дәнекерсиз қоспа гәплерден айырылып турады. Сол себепли бул жағдай өз-өзинен бул мәселени арнаўлы түрде үйрениўди талап етеди деп буннан алдыңғы мақалаларымызда көрсетип өткен едик [10, 11, 12].

Бул мақаламыз тийкарынан БҚДҚГдин текстте жайласыўы бойынша функционал типлерине бағышланады. Қарақалпақ тилинде бул мәселе арнаўлы түрде изертлеў объекти болмаған.

Жумыстың мақсети – қарақалпақ тилинде БҚДҚГдин текстте жайласыўы бойынша функционал типлерин көрсетип берий. Жумыстың ўазыйпалары: қойылған мақсетке ерисий ушын төмендеги ўазыйпалар белгиленди: БҚДҚГдин текстте жайласыўын көрсетий; БҚДҚГдин өз алдына текстте (контекстке) қатнасысыз; шеп тәреп контекстке, оң тәреп контекстке; шеп тәреп

ҳәм оң тәреп контекстлерге байланыслы түрлерин көрсетип берий.

Әдебиятларға шолыў, методлар. Рус тилинде ДҚГлерди өз алдына структура-семантикалық бир түр ретинде үйрениў ХХ әсирдин 50-жылларынан баслап А.М.Пешковский, Н.Поспелов, Е.Ширяев ҳәм т.б. атақлы илимпазлар тәрепинен изертленген болса, түркий тиллеринде ХХ әсирдин 50-жылларының соңы, 60-жыллардың басларында И.Хангелдин (татар тилинде), Г.Абдурахманов (өзбек тилинде), Н.Демесинова (казак тилинде), М.Дәўлетовлар (қарақалпақ тилинде) мийнетлеринде өз орнын ийелеген. Рус ҳәм де баска да түркий тиллер әдебиятларында БҚДҚГдин функционал тәреплерине кеўил аўдарылған илимий жумыслар баршылық. Қарақалпақ тилинде, тилекке қарсы, БҚДҚГдин бул тәрепине кеўил бөлинбеген.

Материалды изертлеў барысында бақлаў, салыстырыў, системалы анализ метод-усыллары пайдаланылды.

Талқылаў ҳәм нәтийжелер. БҚДҚГдин текстте жайласыў тәртибине қарай, оларды ең дәслеп еки топарға бөлийге болады.

1. Сөйлеў контекстине байланысы жоқ БҚДҚГлер. Бул топарға, атап айтатуғын болсақ, нақыл-мақаллар, афоризм, фразеологизм түриндеги сөйлемлер киреди. Олардың усы формада қолланылыў мүмкиншилигин тийисли сөзликлерди дүзий тәжирийбеси көрсетеди. Себеби, бундай сөзликлерде БҚДҚГлер еш қандай контекстсиз берилген.

2. Белгили бир сөйлеў контекстине байланысы ҳәм де сол контекст арқалы ғана толық мәнини билдиретуғын БҚДҚГлер.

Биринши ҳәм екынши топарларға тийисли мысалларды берип өтемиз.

1. Жигит ғарип, намыс бай [6:77]; Қырсыққан жигит мал таппас, адасқан жигит жол таппас [6:79]; Бар болайын деген жигит айырбасшыл келер, бий болайын деген жигит қарындасшыл келер [6:79]; Жекке жигит алп болар, жарлы жигит жомарт болар [6:80]; Ақыл – адам ырысы, Сабыр – адам шериги [6:81]; Аўзы үлкен аслы болар, Көзи үлкен жаслы болар [6:117]; Байдың малы қадирли, жарлының жаны қадирли [6,118]; Қәўметине исенген қаддин бүгип өтеди, Көпишиликке исенген мақсетине жетеди [1:12]; Алғыс алған арымас, қарғыс алған жарымас [1:12].

Жоқарыдағы мысаллардан көріп өткенimizдей, БҚДҚГлер тиккелей өзлери, хеш қандай контекстсиз қолланылған.

2. Нәлетий урыс... Зардабың питпейди... Еле тентеңелик, еле сергизданлық, еле уйқысыз түнлер... [5:8]; Кесел бағыў аңсат ис емес. Биреў қусады, биреў жылайды, биреў дәретине шығалмайды [5:10]; Бизің жигирмаланышы әсир айрықша қарама қарсылықлар әсири. Биреўлер бир душпанын айтқанына көндириў ушын тоғайда оқжай ийип отыр, және биреўлер пүткил дүньяны айтқанына бирден көндириў ушын атом менен ядро бомбаларын ислеп атыр [5:15]; «Қыят жарған» ға суў түскеннен баслап, бул аўылға берекет дарыды. Жеринде -егин, суўында – балық [2:16]; Кешикі аўқатқа шарўалардан келмеди десек те болады. Кими қайтып кеткен, кими қонақ жер излеп кеткен болыўы итимал [7:21]; Тис-тырнақлап жаңа үш жүзге өрмелеткенimizде, енди соның жүзи қойға кете жақ. Басқа да дәстүрхан керек. Қант керек, шай керек, шокалад, сарпай! [7:225]; Малтабар аға, мени ылаққа да қаратпай алып қайтты. Қәдимги такси, қәдимги таксист [7:254].

Бизлерди қызықтыратуғын екинши топар сөйлемлерде көринис улыўма басқаша. Мысалы, салыстырып: «Қыят жарған» ға суў түскеннен баслап, бул аўылға берекет дарыды. Жеринде – егин, суўында – балық.

Егерде көрсетип өтилген мысалдағы шеп контекстти алып тасласақ, сөйлем түсиниксизлеў болар еди. Басқа мысалларды да усы тақылетте салыстырсақ болады.

Биринши топарға тийисли БҚДҚГдің типологиясын негизинде ислеп шығыўға болады. Бирақ, бул бизің изертлеўимиздің мақсети хәм ўазыйпаларына кирмейди. Соның ушын да биз көрсетип өтилген сөйлемлердің тек қана текст курамында қолланыў типологиясына тоқтап өтемиз.

Теориялық көз қарастан БҚДҚГлер тексттің абсолют басында яки болмаса тексттің соңында келиўи мүмкин.

Бирақ бизің материалларымыздың көрсетиўинше, БҚДҚГлер көбинесе «шеңберли» түрде, яғный хәм шеп, хәм оң контекст көринисинде, текст ишинде қолланылады. Мысалы:

Түри жағынан қарағанда бул да көрикли адамлар қатарына кирер еди. Денеси шойындай бекем, артық ети де жоқ, нық қап-қара мурты өзине әдеўир жарасықлы. Бойы тик [3:28]; Қалың тоғай тап уйқыда жатырғандай мулгип турған менен де, оның арасындағы жанлы мақдуқатлардың көпишилиги ҳәрекетте болады. Шегиртке шырылдайды, қус

пытырлайды, шағал улыйды, қулласы буның хәммеси түнги тәбият сазы [2:18]; Жораларым қашшан атларына минип алған соң, мен қалысайын ба. „Қашқан да алла дейди, қуўған да алла дейди“. Мен де миндим [7:71];

Текстлерде ушырасатуғын барлық сөйлемлер сыяқлы, БҚДҚГде де алыс хәм де жақын «қоңсы» контекст болыўы мүмкин. Бизің мақаламызда изертлеў объекти болған БҚДҚГдің типологиясы жақын контекст пенен өз ара қатнасында жүзеге келетуғын байланыс тийкарында анықланады.

Қол астымыздағы материаллардың жуўмағы бойынша изертленип атырған БҚДҚГдің жақын контекст пенен өз-ара қатнасын есапқа алып, оларды үш типке бөлсе болады: 1) шеп контекст пенен қарым-қатнаста болатуғын БҚДҚГлер; 2) оң контекст пенен қарым қатнаста болатуғын БҚДҚГлер; 3) шеп хәм де оң контекстлер менен қарым қатнаста болатуғын БҚДҚГлер. Мысалы:

1. Оң қапталда жатырғанларға мойын бурды. Олардың төргиси Қоңырат руўының жасы үлкен ақсақал-бийи, сақал-шашы куў пәриндей ақ, Ырыскул бий, оннан тетеси-көсенамай киси, маңғытлардың бийи Убайдулла, үшіншиси, сақалы ақ, шашы қара адам – қытай руўының бийи Дәўлетбай бий, есигиректеги ең шеткиси, шашы ақ, сақалы қара-жалайыр руўының бийи Есим бий [4:19]; Кеше уллы Петр бириншиниң өзи жасаған жайын көрдиңизлер. Бир жағы устахана, екинши жағы жатақхана... [4:183].

2. Барлық көзлерде жас, барлық жүзлерде қайғы. Хәмме муңлы ыңырысып баратыр [4:240]; Менде қоңыраттың қаны, Маманда ябының қаны. Балаңа бек бол, бузылмасын [4:410].

3. Бир-биреўди аяў болмады Киши жүздің басқы тапқан ләшкерлери қайтадан жанланды. Биресе Киши жүз куўды, биресе Орта жүз куўды. Тыным жоқ [4:339]; — Қарап жибер, Аманлық. Сениң куўырдақшың мисли кели, меники мисли келсап. Бап екен [4:443].

Жуўмақ. Биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер (БҚДҚГ) дің текстте жайласыў тәртибине қарай, оларды ең дәслепп еки топарға бөлиўге болады. Теориялық көз қарастан бу сөйлемлер тексттің абсолют басында яки болмаса тексттің соңында келиўи мүмкин. Бирақ бизің анализлеген материалларымыздың жуўмағы бойынша БҚДҚГлер көбинесе «шеңберли» түрде, яғный хәм шеп, хәм оң контекст көринисинде, текст ишинде қолланылады.

Текстлерде ушырасатуғын барлық сөйлемлер сыяқлы, БҚДҚГде де алыс хәм де жақын «қоңсы» контекст болыўы мүмкин. Бизің мақаламызда изертлеў объекти болған БҚДҚГдің типологиясы жақын контекст пенен өз-ара қатнасында жүзеге келетуғын байланыс тийкарында анықланады.

Қол астымыздағы материаллардың жуўмағы бойынша изертленип атырған БҚДҚГдің жақын контекст пенен өз ара қатнасын есапқа алып, оларды үш типке бөлсе болады: 1) шеп контекст пенен қарым қатнаста болатуғын БҚДҚГлер; 2) оң контекст пенен қарым қатнаста болатуғын БҚДҚГлер; 3) шеп хәм де оң контекстлер менен қарым-қатнаста болатуғын БҚДҚГлер.

Әдебиятлар

1. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.
2. Мамбетов К. Бозатаў: Роман хәм Повестлер. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1986.
3. Мамбетов К. Түркістан. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1993.
4. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкіс: «Билим», 2018.
5. Қайыпбергенов Т. Уйқысыз түнлер: Повесть. – Нөкіс: «Билим», 2014.
6. Қарақалпақ фольклоры. Т. 88-100 / Бас редактор Н.Қ. Аимбетов; Жуўаплы редакторлар: А.И.Альниязов, Ж.Хошниязов. ӨзИА Қарақалпақстан бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлерилимий-изертлеў институты. – Нөкіс: «Илим», 2015.
7. Сейитов Ш. Ығбал соқпақлары. Роман. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1975.
8. Сейитов Ш. Халқабад. Роман. Биринши китап: Шар бузыў. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977.
9. Сейитов Ш. Халқабад. Роман. Екинши китап: Машақатлы асырымлар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1981.
10. Халмуратов Т.Ж. Хәзирги рус хәм карақалпақ тиллеринде биргелкили курамлы дәнекерсиз коспа гәплердин гейпара теориялық мәселелери. // «Илим хәм жәмийет» илимий-методикалық журнал, 2024, №2/1, 176-78-б.
11. Халмуратов Т.Ж. Некоторые теоретические вопросы бессоюзного сложного предложения однородного состава в русском и каракалпакском языках. // «Тюркский мир в современных реалиях: проблемы языка, литературы, истории и культуры» Материалы XII Международной тюркологической конференции. 18 апреля 2024 года, Елабужский институт федерального государственного автономного образовательного учреждения высшего образования «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия). – С. 66-70.
12. Халмуратов Т.Ж. Бессоюзные сложные предложения однородного состава в аспекте проблемы тождеств и различий... на примере каракалпакского языка. // «Наука и общество» научно-методический журнал, 2025, №8/1. – С. 70-72.